

Om de menselijkheid van de cultuur – Het streven naar cultuurvernieuwing bij Comenius, in relatie met rozenkruisers en vrijmetselaars

H.E.S. Woldring in samenwerking met E. Ruijsendaal

Damon, 2021, 128 blz., EUR 17,90

ISBN: 9789463403023

Dit boek is geboren uit een samenwerking tussen professoren H.E.S. Woldring en E. Ruijsendaal, beiden gespecialiseerd in het werk van de Tsjechisch-Nederlandse denker Jan Amos Comenius (1592-1670). Het boek is geen turf van honderden bladzijden geworden. Niettemin zijn beide auteurs erin geslaagd om de belangrijkste aspecten van Comenius' invloed op de vroege moderniteit helder te duiden. Bovendien laten ze zien hoe Comenius de pijnpunten van het moderne wetenschapsideaal blootlegt. Daarmee plant zijn denken zich in het hart van de filosofische en kentheoretische discussies die dat ideaal in de daaropvolgende eeuwen zullen bevragen. In die zin blijft Comenius een profetische en hoogst relevante geleerde. De auteurs illustreren dat door zijn kritiek op de "mechanisering van het wereldbeeld" in het baconiaanse wetenschapsconcept te verbinden met de fenomenologie van Edmund Husserl (1859-1938).

Comenius leeft duidelijk in een tijd die met een nieuw soort maatschappelijke verscheidenheid wordt geconfronteerd. De vraag naar de mogelijkheden en grenzen van tolerantie krijgt daardoor ook een ander karakter. Voorheen was de christelijke traditie in Europa een eenheidsfactor die het speelveld aangaf waarbinnen levensbeschouwelijke debatten konden worden beslecht. In Comenius' tijd is die christelijke traditie echter in verschillende facties uiteengevallen, als gevolg van de conflicten die ontstonden vanaf de Reformatie. Vanuit zijn hussitische achtergrond gaat Comenius op zoek naar een nieuwe politieke ordening die een vreedzame co-existentie van de ontstane verschillen moet faciliteren (pp. 19-20):

"Comenius heeft als een van de eersten gezien dat Europa in de beginfase van de vroegmoderne tijd (aan het einde van de vijftiende en in de zestiende eeuw) een nieuwe politieke ordening nodig had ten behoeve van een vreedzaam samenleven van volkeren en van hun burgers. Reeds sinds het optreden van Jan Hus (1369/70-1415) en vooral na de kerkhervorming van Maarten Luther en Johannes Calvijn in de zestiende eeuw, was de parallellie tussen staat en religie geen vanzelfsprekendheid meer. Deze traditionele parallellie – hoewel destijds door velen bekritiseerd – is nog lange tijd blijven bestaan onder het bekende motto '*cuius regio, eius religio*' (wiens grondgebied, diens godsdienst). De godsdienst van de vorst was bepalend voor de godsdienst die op zijn grondgebied officieel werd erkend en toegestaan. Iemand die een andere religie of confessie aanhing dan de officieel erkende, werd vaak beoordeeld als in principe onbetrouwbaar. Het bestaan van verschillende confessionele richtingen in een land werd dan ook beschouwd als bedreigend voor de binnenlandse vrede en voor de vrede met andere landen.

Comenius was ook een van de weinigen die in zijn tijd inzicht toonde in de betekenis en strekking van de idee van religieuze tolerantie. Hierin was hij een representant van de Boheems-Moravische Broedergemeente. Deze hussitische geloofsgemeenschap had al in de zestiende eeuw in de Tsjechische landen een traditie gevormd van aanvaarding van leden van andere kerken als medegelovigen. In dit opzicht hadden de hussieten het primaat in Europa. In de Boheemse Confessie van 1575 is deze vorm van tolerantie onder woorden gebracht, alsmede de wens dat ook de overheid jegens geloofsgemeenschappen tolerant zou zijn. Ook in de zeventiende eeuw hadden leden van de Broedergemeente, die gevlucht waren naar Duitsland, Polen en andere landen, tolerantie jegens andersdenkenden bepleit en in de praktijk gebracht."

De door Comenius bepleite levensbeschouwelijke tolerantie betekent echter geen cultuurrelativisme. Comenius is ervan overtuigd dat menselijke samenlevingen "gecultiveerd" of "beschaafd" moeten

worden. Daarbij stelt hij een groot vertrouwen in de rationele en morele vermogens van de mens. In de visie van Comenius verschijnt de menselijke natuur als in wezen goed; de mens moet alleen leren om zijn redelijke vermogens aan te spreken. Daartoe bepleit Comenius het belang en de uitbouw van goed onderwijs, een recht voor alle mensen waarin de staat dient te voorzien.

Ondanks zijn vertrouwen in de redelijke vermogens van de mens, is Comenius van mening dat die vermogens vanuit zichzelf geen afdoende antwoord geven op de vraag naar de criteria voor een menswaardige samenleving. Volgens Comenius biedt de christelijke traditie het normatieve kader dat richting geeft aan de wetenschappelijke bedrijvigheid van de mens. De navolging van Christus, via het oefenen van de kardinale – "*prudentia, iustitia, temperantia, fortitudo*" – en theologale – "*fides, spes, caritas*" – deugden, staat daarbij centraal. Dat geldt zowel voor de bestudering van antieke filosofen als voor de resultaten van het zich ontwikkelende naturalistische wetenschapsbegrip. De pansofie (allesomvattende wijsheid) die Comenius betracht, ligt daarmee in de lijn van het christelijk humanisme van een Erasmus (1466-1536) en een Thomas More (1478-1535). De uitkomst daarvan is het bevorderen van de harmonieuze relaties van mensen met zichzelf, met anderen en de natuur.

Misschien wel het krachtigste element in het christelijk humanisme van Comenius is zijn blijvende verzet tegen het idee dat je een neutrale positie kan innemen. Dat heeft rechtstreeks te maken met zijn diepgaande kennis van de christelijke theologie. Die beweert dat géén menselijke onderneming ooit voltooid is – er is altijd een "eschatologisch voorbehoud". De mens mag zichzelf niet tot God verheffen. Vandaar dat er altijd ruimte blijft voor kritiek, zeker ook van een Europa dat in de ogen van Comenius een "voorbeeld voor de volken" moet zijn. Dat impliceert eveneens dat géén waarheidsclaim ooit "neutraal" is en de volledige werkelijkheid vat, niet in kerkelijke zin, noch in wetenschappelijke zin. Voor kerken ontstaat daardoor een oecumenische ruimte, waarin Comenius de mogelijkheid van eenheid in diversiteit ziet (pp. 23-24):

"De verdeeldheid van christenen en kerken, en hun 'eindeloze labyrinten van disputen' zaten Comenius dwars. Het is te begrijpen dat de idee van eenheid van gelovigen en christelijke kerken hem bezighield. Dat was niet omdat hij een organisatorische eenheid van kerken voor ogen had, maar wel omdat hij probeerde mensen tot het inzicht te brengen dat een geloofseenheid dwars door kerken heen loopt en buiten kerkmuren als een realiteit kan worden beleefd en beleden. De bestaande kerken zijn vergankelijk, maar er is één universele kerk die blijft en waarvan Comenius gelooft 'dat allen die zich tot het huis van de kerk rekenen, samen een Huis van God zijn, een in zichzelf goed ingedeeld en samengevoegd huis'.

Volgens Smolík bevat het denken van Comenius over de kerk een dialectische spanning: de universele kerk bestaat in het geloof als een eschatologisch gegeven, terwijl in werkelijkheid bepaalde kerken en geloofsgemeenschappen eerst hebben moeten groeien in de eenheid van de universele kerk waartoe zij behoren. Achter deze gedachte van een universele kerk gaat de Apostolische Geloofsbelijdenis schuil, waarin wordt gesproken van 'een heilige algemene christelijke kerk'. Over deze geloofsbelijdenis schrijft Comenius: 'Ik ken er geen die zo eenvoudig en kernachtig is, en geen enkele waardoor in kort bestek alle twistvragen zo spoedig tot een oplossing kunnen worden gebracht. Zo kunnen eindeloze disputen vermeden worden.'"

Comenius wijst niet alleen op de onvolkomenheden van "aardse, vergankelijke" kerken als menselijke organisaties. Hij wijst ook op de limieten van de wetenschap, vooral als het gaat over de rol van wetenschap in de opvoeding. Zoals eerder werd aangehaald, kan de wetenschap vanuit zichzelf geen normatief kader bieden waarbinnen een cultivering van jonge mensen dient plaats te vinden. Bovendien is een louter wetenschappelijke, reductionistische benadering van de mens en zijn wereld altijd ook een levensbeschouwelijke keuze. Die benadering is niet neutraal. De pansofie die Comenius als uitgangspunt ter ontwikkeling aanbiedt, waarschuwt voor een wetenschap die zichzelf overschat en die vergeet dat de werkelijkheid zich niet rest-loos door haar laat modelleren. Integendeel,

wetenschappelijke modellen kunnen eigenlijk niet méér dan benaderingen zijn van een werkelijkheid die altijd "anders", "groter", kortom "transcendent" is, en die "te denken" geeft. Getuigend van dat besef is de werkelijkheidsbenadering die Comenius in opvoeding en onderwijs wil implementeren door en door spiritueel of "godsdienstig". Die benadering biedt ook een immer relevante kritiek op elk managementdenken. Opvoeding dient jonge mensen uit te dagen om na te denken over en bij te dragen aan een menswaardige samenleving. Ze dient niet louter een techniek te zijn die mensen kritiekloos doet meedraaien in de bestaande samenleving. Zowel elke samenleving als elke individuele mens hebben immers een blijvende nood aan "cultivering" en "bevrijding" (p. 37):

"Wat van Comenius' gedachten over de vorming van de mens actueel blijft, is de genoemde relatie met ethiek en religie. Volgens Comenius zijn kennisverwerving, praxis en religie onverbrekkelijk met elkaar verbonden. Het losmaken van onderwijs en godsdienst – dat in Europa (en ook in andere werelddelen) sinds de zeventiende eeuw in toenemende mate gebeurt – heeft niets met emancipatoir handelen te maken, integendeel. Juist het verbinden van onderwijs en godsdienst maakt opvoeding tot een emancipatoire activiteit, omdat deze relatie de schijn van neutraliteit of van onpartijdigheid ontmaskert. Weliswaar kan men deze twee van elkaar onderscheiden, maar zij zijn volgens Comenius inherent met elkaar verbonden."

De auteurs situeren deze erfenis van Comenius verder in een spanningsveld met de rozenkruisers en de vrijmetselaars, waarbij de levensbeschouwelijke verwantschap met de eerste groep historisch gezien beduidend groter is dan met de tweede. In ieder geval blijven de vragen die het denken van Comenius oproept over de mogelijkheden van een menswaardige, pluralistische samenleving brandend actueel. Vooral ook aangaande de rol van opvoeding en onderwijs, en welk karakter die dienen te hebben, geeft Comenius actueel relevante impulsen. In die zin is dit boek een must voor beleidsmakers en onderwijsdeskundigen, maar ook voor wie zich kritisch wil verhouden tot de uitgangspunten van onze technocratische en vermarkte samenleving.

Erik Buys